

VÄGLEDNING

Innerstadens socklar

Projektet har finansierats och möjliggjorts genom stöd från Länsstyrelsen på Gotland.

Inventering, text, bilder och layout har utförts av Daniel Nymberg och Emma Liljegren, Boman Restaurering AB. Illustrationer av Emma Liljegren.

Under arbetet har ett antal personer varit behjälpliga med råd, synpunkter, bakgrundsinformation och historik.

Vi vill rikta ett särskilt tack till:

Maria James - Regionantikvarie, Region Gotland

Lars W Grönberg, tidigare stadsarkitekt i Visby

Susanne Hallander - Länsstyrelsen på Gotland

Tor Sundberg - Länsstyrelsen på Gotland

Max Laserna - Laserna Restaurering AB

Cecilia Hammarström - Boman Restaurering AB

BAKGRUND

Genom våra arbeten i Visby innerstad kommer vi i kontakt med innerstadens socklar och är väl bekanta med de problem som uppkommer vid felaktiga materialval och utförande. Det som mera sällan har diskuterats är den arkitektoniska och estetiska utformningen på Visbys karakteristiska kalkstenssocklar.

Bebyggelsen i Visby har varit reglerad på olika sätt sedan medeltiden och i stort sett varje byggnadsdel beskrivs i de olika tidigare byggnadsordningarna, från 1818 och framåt. Hur och var ska hängrännor och stuprör monteras, hur lågt ut i gatan får trappan gå, vilka tak- och väggmaterial är godkända och hur ska fönsterna placeras? Svaren finns att finna i äldre byggnadsordningar, men beskrivningar av socklar finns inte att finna i någon dokumentation förrän de kortfattat tas upp i den nu gällande Byggnadsordningen (2010).

Vanligast i innerstaden är putsade socklar, ofta målade i en grå kulör av något slag, ibland helt svarta. De allra flesta byggnaderna har tydligt markerade socklar och en ansenlig andel har utanpåliggande kalkstenssocklar av olika slag.

De utanpåliggande kalkstenssocklarna av gotländsk kalksten är av naturliga skäl ganska unika för just Visby. De förekommer i alla innerstadens årsringar; medeltida packhus har fått senare tillägg av kalkstenssockel och in i våra dagar ritas och byggs nyproduktion med kalkstenssocklar som tydligt tar sin inspiration från historien. Trenden är så pass genomgående och bred att man skulle kunna tala om en "Visbysockel" utan att det skulle bli otydligt vad som avses.

Avsikten med denna skrift är att belysa innerstadens socklar i allmänhet och kalkstenssocklarna i synnerhet.

Med goda exempel och handfasta råd hoppas vi kunna bidra till att Visbys unika karaktär bevaras, även socklarna.

METOD

Vårt arbete har inneburit inventering av socklar i innerstaden. Ungefär ett 20-tal byggnader med olika typer av socklar på stommar från olika epoker, både byggnadsminnen och andra, har dokumenterats för att kunna ge en bättre bild av deras kondition och eventuella förändringar de senaste 100 åren.

Utöver de socklar som dokumenterats så har oräkneliga ytterligare besiktigats och bedömts vid våra promenader i innerstaden. Dessa bedömningar utgör också en viktig grund för våra slutsatser och råd.

Genom att analysera den data som finns i innerstadsinventeringen har vi kunnat dra slutsatser gällande förekomsten av olika sockeltyper. Bebyggelsen i Visby har vuxit fram under olika perioder sedan medeltiden. Sedan åtminstone 1700-talet har de markerade socklarna varit vanliga och viktiga element i staden.

SKYDDET AV INNERSTADEN

Plan- och Bygglagen (PBL) ger alla byggnader ett grundläggande skydd som innebär att eventuella förändringar ska utföras på ett sätt som inte kan sägas förvanska byggnaden. I de allra flesta fall omfattas inte ommålning eller putslagning på en sockel av detta, men innerstadens värdefulla bebyggelse har ett förhöjt skydd.

Innerstaden består av drygt 1100 fastigheter med sammanlagt nästan 2000 byggnader. Den utökade bygglovsplikten och detaljplanen med tillhörande Byggnadsordning reglerar alla utvändiga arbeten på dessa byggnader. Detta skydd har funnits sedan 2010 men många förändringar har såklart utförts innan dess. Socklarna verkar ofta ha "glömts" bort vid tidigare arbeten. Materialvalen är ofta felaktiga med skador som följd.

Vi hoppas att en ökad förståelse för de olika socklarnas funktion och historia kan bidra till ett tydligare fokus och en mera långsiktig syn på underhållet.

BYGGNADSORDNINGEN

De allra flesta underhållsåtgärder och utvändiga förändringar är bygglovspliktiga och alla åtgärder ska tas fram enligt Byggnadsordningens riktlinjer. De riktlinjer som framförallt är relevanta för arbete med socklar sammanfattas nedan.

Innerstadens kulturvärden ska vara utgångspunkt vid alla arbeten och ska säkerställas på lång sikt.

Anpassa alla åtgärder till byggnadens karaktär. Bevara och underhåll istället för att byta ut. Använd samma material som det ursprungliga vid underhåll.

"Underhållsfria" byggnadsdelar och material ska inte användas på befintliga byggnader. Tillgodose nya behov utan att tillföra för byggnaden främmande element.

Förändringar ska föregås av en antikvarisk förundersökning, så att kulturvärdena kan definieras och beaktas.

Arbetsmetoderna bör bygga på traditionellt hantverk och traditionella material användas. Högsta kvalitet ska präglas hantverk, material och arkitektoniskt utformning.

Ändring av byggnader med medeltida ursprung och/eller bulhusstomme får endast ske i undantagsfall.

Hus med trästomme ska putsas med kalkputs utan cementinblandning.

Ny puts ska anpassas efter byggnadens karaktär

- Vid omfärgning ska val av kulör och färgtyp stämma med byggnadens karaktärsdrag och anpassas till stadsbilden.

- I första hand bör traditionella färgtyper och pigment användas.

SKYDDSFÖRESKRIFTER FÖR BYGGNADSMINNEN

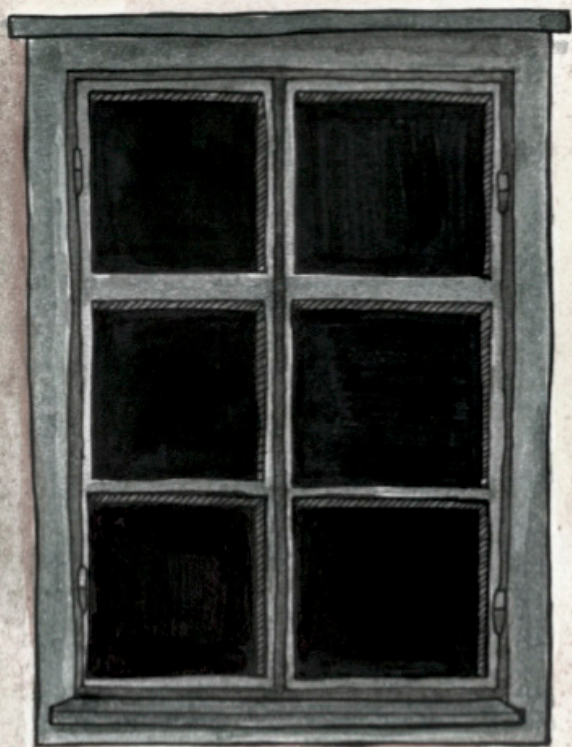
En byggnad som har ett synnerligen högt kulturhistoriskt värde eller som ingår i ett bebyggelseområde med ett synnerligen högt kulturhistoriskt värde kan skyddas som byggnadsminne. I Visby finns hela 280 av Gotlands 382 byggnadsminnen. Den största koncentrationen finns på Klinten där all gatumark, parkmark, torg och nästan 100 fastigheter mellan Hästgatan och Rackarbacken har skydd av byggnadsminnesförklaring enligt 3 kap. i Kulturmiljölagen.

I hela landet finns drygt 2400 byggnadsminnesförklarade fastigheter eller anläggningar. Mer än vart tionde byggnadsminne i landet återfinns alltså innanför ringmuren. Med landets tveklöst största koncentration av byggnadsminnesförklarade byggnader ska krav och förväntningar på vården av dessa självklart vara högt ställda.

Generellt gäller att förändringar av byggnadernas stomme och exteriör inte får göras utan tillstånd från Länsstyrelsen. Varje byggnadsminnesförklaring har egna skyddsföreskrifter och dessa måste alltid följas vid alla typer av arbeten på byggnaderna.

Allt underhåll och alla eventuella förändringar på ett byggnadsminne måste därför utföras i samråd med Länsstyrelsen.

BYGGNADSTOMMAR

I en stad med bevarade byggnader uppförda under en period av mer än 800 år finns såklart en stor mängd varianter och tekniker representerade. För att kunna beskriva dessa på ett översiktligt och förståeligt sätt delar vi in dem i följande kategorier:

MURVERK AV KALKSTEN:

Under medeltiden uppfördes en stor mängd byggnader i kalksten, många står fortfarande kvar. Ingen annan stad i norra Europa är lika präglad av medeltidens bebyggelse som Visby är.

Stenbyggandets andra storhetstid inträffade efter "stenshusresolutionen" 1757. Denna gav den som byggde stenhus rätt till 20 års skattebefrielse, vilket såklart påverkade stenhusbyggandet på Gotland. Under perioden 1720-1830 uppfördes totalt 145 stenbyggnader, varav mer än hälften bostadshus, innanför murarna.

De äldsta stenhusen saknar ursprungligen en tydligt markerad sockel. Däremot är grundmuren i massiva murverk av natursten kraftigare längst ner. Detta kan såklart innebära en viss utkragning men inte samma markerade sockel som vi senare beskriver. I de fall medeltida byggnader har markerade socklar rör det alltså om senare tillägg.

BULHUS, KORSVIRKE, PINNMURSHUS OCH ANDRA TRÄHUS:

Innanför muren finns ungefär 500 bulhus (skiftesverkshus), de allra flesta är uppförda 1720-1820. Visbyborna byggde bulhus fram till senare delen av 1800-talet, då stommar av resvirke kom att fasa ut den äldre bulletekniken. Det finns också ett antal exempel på korsvirke och så kallade "pinnmurshus", en enklare variant av korsvirket.

Alla träkonstruktionerna byggdes på någon form av stenfot. Detta separerade dem från den fuktiga marken och såg till att virket inte drabbades av röta.

MURVERK AV TEGEL:

Vanlig tegelsten "rödtegel", var ett ovanligt material att mura upp stommar med i gamla Visby, med några få undantag. Däremot har det länge använts tillsammans med kalkstenen för att mura exempelvis valv och andra detaljer.

"Silikattegel" tillverkades i början av 1900-talet lokalt men användes framförallt flitigt för enklare konstruktioner såsom uthus och murar, även om det såklart även här finns några tydliga undantag.

MODERNARE STOMMAR:

Även om det inte går att bygga och förtäta i Visby innerstad så som man gör på annat håll så förekommer det nybyggnationer. Stommar av träreglar, murblock och betong förekommer. Fasaderna är oftast putsade och socklarna på bostadshusen putsade eller klädda med kalksten.

Krysshuggen kalkstenssockel på murverk uppfört 1988. Bearbetning och utformning passar väl in i miljön men visar samtidigt att det rör sig om en yngre byggnad som försökts att anpassa till omgivningen.

KALKSTENSSOCKLAR

Socklarna i kalksten har tre huvudsakliga utformningar som förekommer var för sig och ibland också tillsammans.

MURAD KALKSTENSSOCKEL

Med olika huggning och olika förband syns dessa varianter främst på byggnader från mitten av 1800-talet och fram till mitten av mitten av 1900-talet. Tydliga exempel på de tidiga byggnaderna är S:t Hansskolan (1855) och Strandgatan 13 (1861). DBW:s Sparbank (1901) och den gamla bankbyggnaden på Strandgatan 10-12 är tydliga exempel på hur den murade kalkstenssockeln kan användas som grundsten till pampiga "maktbyggnader". En senare och mera anonym representant för detta är kontorsbyggnaden på Bredgatan 4 (1951) med en mycket mera lågmäld utformning.

UTANPÅLIGGANDE SKIVA AV KALKSTEN

Kalkstensskivan har bearbetats till lämpligt mått och monterats utanpåliggande på byggnadens grundmur. Med den klassiska utformningen ligger den utanför byggnadens fasadliv och möts i ovkant av den anslutande fasadputsens.

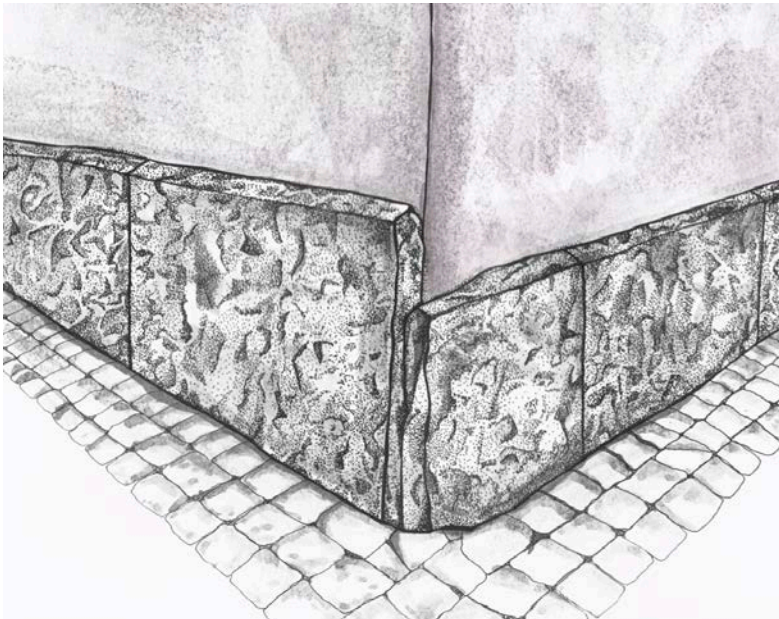
Dessa har kommit att bli en mycket tydlig och påtaglig del av innerstadshusens karaktär. Ett skäl till detta är att de ofta är ett senare tillägg som finns på byggnader från stadens alla epoker. Det finns medeltida byggnader som fått detta tillägg (Liljehornska huset) och de förekommer hela vägen fram till våra dagar, som Södra Kyrkgatan 2 (1986).

Kalkstensskivorna har flera olika utformningar. Det är inte ovanligt med en grov och rå ytstruktur (klovyta) men det förekommer också såväl krysshuggning som lågerhuggning. Några få fall med modernare ytbearbetning såsom hyvling och slipning förekommer också.

De allra flesta har kramlats mot stommen, alltså fästs fast med infästningar av järn. Dessa varierar i utformning men är som regel synliga på utsidan. Det är osäkert när socklarna av kalkstensskivorna började bli populära, men det är tydligt att de i de flesta fallen inte är ursprungliga.

Det har som sagt funnits olika regelverk för Visbys bebyggelse, ingen har reglerat socklarna, men man har tydligt påverkat stommarna i olika perioder. I byggnadsordningen 1818 anges att *"stadens innevånare bör uppmuntras att hålst bygga af sten"* och detta gällde framförallt för stadens egna publika byggnader. I stor utsträckning är detta ett utslag för ambitionen att bygga så brandsäkert som möjligt.

Under 1800-talet blir det också mer och mer populärt att putsa sina bulhus. Detta ger både brandskydd och ett mera exklusivt utseende. 1876 ställs kravet i den nya byggnadsordningen att alla nya trähus ska kalkputsas av just brandskyddsskäl.

Det är sannolikt så de karakteristiska kalkstenssocklarna blev en naturlig del av Visby. När kalkputsningen omvandlar de enkla och gamla bulhusen till exklusiva "stenhus" så framstår ett tillägg av en kalkstenssockel högst rimlig. Råvaran och hantverkskunskapen finns ju att tillgå. På på detta sätt ger man även ganska enkla byggnader en vacker, passande, kraftfull och inte minst tålig lösning på en mycket utsatt byggnadsdel.

KALKSTENSSKIVOR I FASADLIV

Med nya stilar och byggtekniker kommer delvis nya utseenden. Ett nytt sätt att använda kalkstenen som sockel blir att fälla in en kalkstensskiva i fasadlivet. Detta sker med de flera av de byggnader som uppförs närmare mitten av 1900-talet. Gamla Riksbanken (S:t Hansgatan 11), biografen på Adelsgatan 39 och S:t Hansskolans gymnastiksal är alla uppförda under 1930-talet och tydliga exempel på den modernare kalkstenssockeln i fasadliv.

PUSADE SOCKLAR

Den dominerande sockeltypen i innerstaden är de putsade socklarna. Det finns fall där de hamnat innanför fasadlivet, antingen på nyuppförda byggnader eller på byggnader som tilläggsisolerats. Detta utseende passar dåligt in i bebyggelsen och bör undvikas. Den traditionella utformningen innebär att sockeln ligger i och oftast utanför fasadlivet.

Flera av de putsade socklar vi har idag har ersatt äldre kalkstenssocklar. Under 1900-talet så har ett stort antal kalkstenssocklar putsats eller målats över. Sedan finns det självklart ett stort antal putsade socklar som även ursprungligen har varit putsade. Det vi vet idag är att nästan alla de putsade socklar som finns har gjorts om under andra halvan av 1900-talet. Man har då putsat dem med bruk med cementinblandning, alltså kalkcement-bruk (KC-bruk).

KC-bruk ger på ytan ofta intrycket av att fungera bra. De håller sig hela och är hårda och tåliga. Under ytan ökar samtidigt risken för rötskador och olika typer av angrepp kraftigt med ökad användning av cement i sockelputs.

Problemen i byggnader med trästomme blir snabbt omfattande och det finns otaliga exempel på rötskador som uppdagats vid renovering.

KC-puts har inte samma fuktvandring som kalkputs och cementinblandningen leder mycket ofta till problem i trästommarna. Samtidigt har inte alla kalkbruk den motståndskraft mot fukt- och frostsador som krävs i den fuktutsatta miljön närmast marken. Detta ställer krav på att materialval och utförande utförs på rätt sätt och att varje byggnads unika förutsättningar vägs in vid val av åtgärd.

Eftersom att Visby i mycket stor utsträckning är en trästad bakom de putsade fasaderna är frågan viktig. På grund av de omfattande skador som upptäckts vid tidigare renoveringar så är det därför också reglerat i detaljplanen att bruk med cementinblandning inte får lov att användas på hus med trästomme. Vid kommande underhållsarbeten är det därför avgörande att materialvalen görs utifrån byggnadens bästa på lång sikt.

Sockeln är en mycket utsatt del av byggnaderna. Stigande markfukt, snö, regnstänk och rena mekaniska skador som t ex påkörningar innebär ständiga utmaningar.

MÅLADE SOCKLAR

De putsade socklarna är idag vanligen målade. Dagens "sockelfärg" är oftast av typerna akrylat, alkyd och silikonharts. Dessa färgtyper är lättillgängliga, användarvänliga, snabbtäckande och med hög vidhäftning. Det är inte svårt att förstå varför både lekman och yrkesman ofta har valt den typen av alternativ för sockelmålning.

De färgtyper som är populära idag är relativt moderna påfund och de äldsta varianterna blev populära först på 1950-talet. Vid samma tidpunkt var 75% av innerstadens nuvarande bebyggelse redan uppförd och då med helt andra material och tekniker.

Idag bygger mycket av argumentationen på att välja färger som "andas". Detta är en stor förenkling som lätt kan få allvarliga följder. Fukt flyttar sig antingen som vätska eller som vattenånga. Vattenånga kan ta sig igenom ett färgskikt som är "diffusionsöppen" eller "andas". Så gott som alla färgtyper uppfyller detta enkla krav och det säger ingenting om lämpligheten på innerstadsbebyggelsen.

Det avgörande för fuktvandring är istället hur mycket fritt vatten materialen kan transportera genom kapillärsugning. Där vattendropparna inte kan komma igenom färgskiktet så riskerar man att fukt samlas bakom ytan. Detta leder till färgsläpp i bästa fall och rötskador i stommen i värsta fall. Oavsett hur väl färgen sägs kunna "andas".

Historiskt har puts varit kalkbaserad och sedan målats med kalkfärg. Kallasfalt har används för att få svarta socklar i åtminstone ett århundrade men har idag i stor omfattning ersatts av svart sockelfärg av modernare och tätare typ.

Att tänka på är att putsade socklar normalt klarar sig mycket bra omålade, det är inte alltid tekniskt nödvändigt att lägga på ett färgskikt.

KULÖRER

Färgsättningen av Visby har sedan åtminstone tidigt 1800-tal styrts av andra faktorer än den enskilda husägarens tycke och smak. Utöver myndighetsregleringar avgjorde såklart allmänna trender, men även tillgången på råvaror och pigment färgsättningen. Med den vita kalken som den dominerande råvaran i fasadbeklädnaderna är det ju naturligt att staden fått en ljus färgsättning.

"Ej må hus och plank hädanefter med annan än ljus färg anskaffas."

Kungl. Maj:ts nädiga byggnadsordning för staden Visby, 1818

"Byggnad må utvändigt ej strykas med oblandad hvit färg, utan bör färgen lämpas så, att han icke blir för ögonen menlig eller besvärlig."

Byggnadsordning för Wisby stad, 1876

"En för Visby utmärkande egenskap är den klara luften och de ljusa färgerna"

"Huru skall man bygga i Visby", Karl Berlin, 1920

"För att framhäva husets tyngd och stabilitet, markerades ofta grunden med en sockel av kalkstensskivor. Grunden ska kännas kraftig och stabil. Det var inte ovanligt att sockeln ursprungligen målades i en avvikande, mörkare kulör.

Tänk på att måla sockeln i en färg som medger fuktvandring."

Byggnadsordning för Visby innerstad, 2010

I skriften "Färgtraditioner i Visby innerstad" finns en omfattande beskrivning av stadens färgsättning och handfasta råd vid val av kulörer. Val av sockelns utformning och eventuella målning behöver utformas i samklang med byggnadens karaktär och ursprung.

Idag tenderar gråmålade socklar ofta att dra åt blått och grönt och man misslyckas ofta med att hitta den traditionella "kalkstensgrå" som ofta bör vara utgångsläget. Det finns mycket att vinna på att vid kommande arbeten se över sockelns kulör och kondition och kanske undersöka om en förändring till en mera traditionell utformning och kulör ytterligare kan bidra till att höja byggnadens värden.

ÅLDRADE OCH UNDERHÅLL

Socklar är alltid en av de byggnadsdelar som behöver tätast underhåll, men det är också begränsade och lättåtkomliga ytor. Framförallt gäller underhållet för putsade och målade socklar. Kalkstenssocklarna har oerhört långa underhållsintervaller, många har med råge passerat sin 100 årsdag utan att tidens tand inneburit något annat än en vacker och naturlig patina.

FUKT

Riskmomenten vid underhåll är materialvalen och som tidigare nämnts är det helt avgörande att material och metoder anpassas efter byggnadens förutsättning. Särskilt känsligt är detta på alla de byggnader som har någon typ av trästomme. I innerstaden är detta ungefär hälften av byggnaderna. En putsad sockel som går upp över delar av syllen och som har utförts med felaktig puts och färg kan på sikt innebära allvarliga skador. Stigande markfukt och inträngande nederbörd riskerar att innebära fuktskador om materialen inte låter fukten att snabbt vandra ut.

Innan underhållsarbeten påbörjas behöver man också se över de yttre omständigheterna. Väl fungerande stuprör och att marken har tillräckligt fall från fasaden är mycket viktiga faktorer. Avledningen av regnvatten måste alltid utformas i samklang med sockelns och fasadens utformning.

RENGÖRING

Jord som stänker upp och alger och annan påväxt som sprider sig är vanliga och naturliga förändringar. Med regelbundna insatser med varsamma och enkla metoder kan man förlänga intervallet för de större åtgärderna betydligt.

MEKANISKA SKADOR

Trafikskador är av naturliga skäl förekommande i stadens många trånga passager. Mest utsatta för påkörningar är tveklöst stuprören men även socklar och plåtbleck drabbas ofta. Denna typ av skador leder ofta till allvarliga följder om de inte åtgärdas direkt. Alltför skadade stensocklar kan behöva kompletterande sten och byte. Utgångspunkten ska alltid vara att laga snarare än att byta ut mot nytt, där det är möjligt. För reparation av kalkstenssocklar finns särskilda stenslagningsbruk. Putsade socklar putsas och målas normalt med kalkbaserade material.

GENERELLA RÅD

Varje åtgärd behöver anpassas efter byggnadens behov. Det är bland annat av den anledningen som det finns myndighetskrav för arbeten i innerstaden. Felaktiga åtgärder kan leda till omfattande och irreversibla skador på din fastighet. Den antikvarie som engageras i projektet ska på ett kunnigt och kompetent sätt kunna vägleda kring val av material och metoder och därefter bedöma vilken påverkan dessa får på byggnaden och på kulturvärdena.

OM MATERIALVAL

Den grundläggande principen är att de material som ska användas ska vara väl beprövade på den aktuella byggnadstypen. Kalksten, kalkbruk, kalkfärg, stenslagningsbruk, och i vissa fall kallasfalt och linoljefärg, är den typen av material som traditionellt har använts och traditionellt har fungerat väl. Dessa ska självklart övervägas och kan oftast användas på nytt.

OM KULÖRER

Det är alltid en god idé att överväga om det nuvarande utseende på sockeln är det bästa för byggnadens estetiska värden som helhet. Är den ursprunglig? När kom den till? Hur har den åldrats? Kanske kan en mindre justering av nyansen bidra till att lyfta helheten.

Målade kalkstenssocklar bör om möjligt rengöras från färgskikt, de var aldrig avsedda att målas över. Sådan färgborttagning kräver kunskap och erfarenhet, så att det kan utföras utan fara för miljö, hantverkare och underlag.

*Byggnadens karaktär ska alltid vara vägledande vid kulörval.
Det är avgörande att socklarna ses som en del av färgsättningen.
Kulörerna ska utgå från innerstadens traditioner.*

OM UTFÖRARE

Det finns flera mycket duktiga företag som arbetar med byggnader i innerstaden. Det finns också ett stort underhållsbehov och stor efterfrågan på duktig arbetskraft. Det är därför avgörande att planeringen utförs i god tid så att rätt person kan engageras. Den antikvarie som engageras har som regel goda kontakter och referenser på de hantverkare som utför denna typen av arbete.

TILLSTÅND OCH BYGGLOV

BYGGLOV

Utvändiga åtgärder i innerstaden är oftast bygglovspliktiga och normalt krävs att en antikvarie engageras i projektet. Detta görs för att man ska kunna säkerställa det inte utförs några arbeten som på sikt kan vara skadlig för byggnaden eller för världsarvstadens unika kulturvärden.

TILLSTÅND FÖR ÄNDRING AV BYGGNADSMINNE

Om din fastighet är byggnadsminnesförklarad krävs utöver bygglovet också tillstånd från Länsstyrelsen.

INGREPP I MARK

Hela innerstaden klassas som en fast fornlämning. Det betyder att all form av grävning eller markingrepp också kräver ett separat tillstånd från Länsstyrelsen.

INGREPP I GATUMARK

Om ingrepp i Region Gotlands mark behövs för att till exempel anordna fall från fasaden så kräver även detta att tillstånd söks. Särskilda regler gäller för innerstadens gat- och kullersten och stenarbeten ska utföras av regionens upphandlade stenläggare.

KÄLLOR OCH LÄSTIPS

TRYCKT KÄLLA

- Falck, Waldemar (1989). *Visby förr i tiden: en kulturhistorisk sammanställning i ord och bild*. Visby: Hanseproduktion
- Laserna, Max (2016). *Färgtraditioner i Visby innerstad - Råd och riktlinjer vid färgsättning av putsade bostadshus*, Tillgänglig: <https://www.gotland.se/91068>
- Berlin, Karl Anton (1920). Huru skall man bygga i Visby?: Några synpunkter om stadens bebyggande På uppdrag av Sällskapet D. B. V. utarb. Visby: Gotlänningen
- Casserstedt, Bertil (1986). *Klinten i Visby: ett strövtåg genom en stadsdel i tid och rum*. Visby: Hanseproduktion
- Liljegren, Emma & Nymberg, Daniel (2021). *Innerstadens socklar*. Visby: Boman Restaurering AB

LAGAR OCH FÖRESKRIFTER

- Grönberg, Lars & Hallberg, Maria (2010). Byggnadsordning för Visby innerstad: tillhör detaljplan för Visby innerstad antagen 2010-02-22, laga kraft 2010-03-26. Visby: Samhällsbyggnadsförvaltningen, Region Gotland
- Hansson, Joakim (2002). Byggnadsminnesförklaring (BM) av 83 fastigheter samt gatemark, parkmark och torg på Klinten i Visby, Gotlands kommun. Lagakraftvunnet beslut 27.12.2002. Länsstyrelsen Gotlands län, Länsmiljöenheten/kulturmiljö
- Byggnadsordning för Wisby Stad, af konungens befallningshafvande i Gotlands lön, fastställd den 14 juli 1903, Gotlands Allehandas Tryckeri, Visby
- Byggnadsordning för Wisby Stad, fastställd den 12 April 1876. Theodor Norrbys boktryckeri, Wisby 1876
- Kungl. Maj:ts nådiga byggnadsordning för staden Visby, 1818